Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 58
Warszawa 2023
Article No. 3041

Citation:
Fałowski, P. (2023). Język staro-cerkiewno-słowiański: źródło inspiracji czy zbędny balast? O możliwościach wykorzystania gramatyki języka scs. w nauce współczesnych języków słowiańskich. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *58*, Article 3041. https://doi.org/10.11649/sfps.3041

DOI: 10.11649/sfps.3041

Przemysław Fałowski
(Uniwersytet Jagielloński w Krakowie)

Język staro-cerkiewno-słowiański: źródło inspiracji czy zbędny balast? O możliwościach wykorzystania gramatyki języka scs. w nauce współczesnych języków słowiańskich*

W klasycznym podręczniku do nauki gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego Czesław Bartula wymienia najważniejsze współczesne zastosowania tego kodu językowego: stanowi on podstawę do odtwarzania języka prasłowiańskiego, ma także duże znaczenie w studiach historyczno-porównawczych nad językami słowiańskimi, piśmiennictwem słowiańskim i nad kształtowaniem się kultury narodów słowiańskich (Bartula, 2002, s. 23). Wśród tej wyliczanki brakuje informacji o najbardziej praktycznym wymiarze kursu języka scs., czyli wykorzystaniu jego gramatyki do nauki współczesnych języ-

* Publikacja została sfinansowana ze środków programu „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza" w Uniwersytecie Jagiellońskim.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.en), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2023.
Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences
[Wydawca: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk]

ków słowiańskich. W sytuacji, w której gramatyka języka scs. zaczyna znikać z programów studiów slawistycznych lub pojawia się w nich w coraz mniejszym stopniu, aspekt ten wydaje się zyskiwać na znaczeniu. Autor niniejszego artykułu od pewnego czasu prowadzi zajęcia z gramatyki języka scs. i niejednokrotnie staje przed dylematem, jak powinny one zostać poprowadzone, aby studenci zyskali niezbędne informacje, ale przy tym nie zniechęcili się do tego trudnego przedmiotu. Dokładniejsze przyjrzenie się temu zagadnieniu z pewnością pozwoli odpowiedzieć na pytanie, czy kurs języka staro-cerkiewno-słowiańskiego może być dla studenta slawistyki źródłem inspiracji, czy tylko zbędnym obciążaniem, tytułowym balastem.

Przed analizą postawione zostały dwie hipotezy:

1. Język scs. jest przydatny w nauce współczesnych języków słowiańskich (bułgarskiego, czeskiego, chorwackiego, serbskiego, słowackiego, macedońskiego, słoweńskiego, rosyjskiego)[1].
2. Studenci studiów slawistycznych dostrzegają praktyczny wymiar nauki języka scs. i jego powiązania ze współczesnymi językami słowiańskim. Jest to jedna z najważniejszych motywacji do nauki języka scs.

W celu sprawdzenia pierwszej hipotezy dokonana została analiza podręczników do języka scs. i dostępnych w internecie sylabusów przedmiotowych pod kątem ich zastosowania/celów[2]. Następnie wskazano konkretne przykłady przydatności języka staro-cerkiewno-słowiańskiego w nauce współczesnych języków słowiańskich. Do sprawdzenia drugiej hipotezy posłużono się metodą ankietową, aby zbadać opinię studentów slawistyki na temat różnych aspektów kursu języka scs., w tym jego przydatności podczas nauki innych języków słowiańskich.

---

[1] Ze względu na odmienny charakter studiów – a co za tym idzie samego kursu języka scs. – nie wzięto tutaj pod uwagę przedmiotu w ramach zajęć polonistycznych. Wybór języków związany jest przede wszystkim z lektoratami, na które uczęszczali/uczęszczają ankietowani w drugiej części badań studenci (patrz: hipoteza 2.). Zaskoczeniem może być brak na tej liście języka ukraińskiego, w którego nauce język scs. z pewnością okazałby się pomocny. Jego nieobecność wynika przede wszystkim z faktu, że w wytypowanym do ankiety ośrodku ukrainistycznym grupa studentów uczęszczających na zajęcia z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej była niewystarczająca do przeprowadzenia badania.

[2] Niestety, ta część badania nie została w pełni zrealizowana, ponieważ informacje dotyczące programu studiów zawarte w internecie są często nieaktualne, a w przypadku niektórych ośrodków slawistycznych dostęp do sylabusów przedmiotowych bywa ograniczony. Wyżej wymienione przyczyny sprawiają, że niektóre przytaczane w artykule treści sylabusów mogą już nie być obowiązujące.

Spośród dostępnych w języku polskim podręczników do (gramatyki) języka staro-cerkiewno-słowiańskiego do niniejszej analizy wybrano cztery najpopularniejsze: autorstwa Czesława Bartuli (Bartula, 2002), Teresy Friedlerówny i Czesława Łapicza (Friedlerówna & Łapicz, 2008), Janusza Strutyńskiego (Strutyński, 1998) oraz Tadeusza Brajerskiego (Brajerski, 1990). Dwie ostatnie pozycje – o czym ich autorzy informują już we wstępie (Brajerski, 1990, s. 8; Strutyński, 1998, s. 9) – przeznaczone są przede wszystkim dla polonistów i mają ograniczony aspekt porównawczy, stąd nie mogą posłużyć jako pomoc przy nauce współczesnych języków słowiańskich. Inaczej jest w przypadku dwóch pozostałych podręczników, które dają możliwość konfrontacji języka scs. z językiem rosyjskim, ale – w pewnym stopniu – także z innymi językami słowiańskimi. W przypadku opracowania autorstwa Cz. Bartuli aspekt porównawczy jest szczególnie widoczny w partiach materiału dotyczących procesów fonetycznych, m.in. w opisie palatalizacji z *j*, przy omawianiu procesu metatezy płynnych, zmian jerowych, a także *r* i *l* zgłoskotwórczego (Bartula, 2002, ss. 65–68, 73–83). Odniesienia do współczesnych form słowiańskich pojawiają się również w opisie form czasownikowych, choć dotyczą one głównie języka polskiego i rosyjskiego (Bartula, 2002, ss. 83–103).

Język staro-cerkiewno-słowiański, pomimo sygnalizowanego we wstępie malejącego znaczenia, występuje jako przedmiot obowiązkowy w ramach studiów slawistycznych w niemal wszystkich liczących się ośrodkach akademickich w Polsce. Poszczególne kursy różnią się od siebie zakresem, formą, wymiarem czasowym, umiejscowieniem w planie studiów (zazwyczaj pierwszy lub drugi rok studiów licencjackich), często też nazwą (np. na łódzkiej slawistyce kurs jeszcze niedawno nosił nazwę „Najstarszy słowiański język literacki"; *Najstarszy słowiański język literacki*, b.d.), stąd zawartość sylabusów także znacząco od siebie odbiega. Postulowany w niniejszym artykule praktyczny wymiar nauki języka scs. pojawia się w nich sporadycznie: wśród ogólnodostępnych w internecie sylabusów jedynie w kilku widnieje bezpośrednie odwołanie do nauczania współczesnych języków słowiańskich. Chodzi tutaj m.in. o cele kursów realizowanych w ramach filologii rosyjskiej na Uniwersytecie Rzeszowskim („nauczenie studentów rozumienia najważniejszych cech fonetycznych i morfologicznych współczesnych języków rosyjskiego i polskiego za pomocą języka SCS"; *Załącznik nr 1.5 do Zarządzenia Rektora UR nr 12/2019: Sylabus dotyczy cyklu kształcenia 2022–2025*, b.d.) i na Uniwersytecie w Białymstoku („opis systemu językowego jest prowadzony w ujęciu konfrontatywnym – na tle systemów innych języków słowiańskich"; *Język SCS*, b.d.) oraz lingwistyki

stosowanej na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu („osiągnięcie umiejętności […] zestawiania zaobserwowanych cech scs. z odpowiednimi cechami pozostałych języków słowiańskich"; *Język staro-cerkiewno-słowiański*, b.d.).

Powyższe zapisy w dość ogólny sposób sygnalizują związek języka staro-cerkiewno-słowiańskiego ze współczesnymi językami słowiańskimi, pora więc, by przyjrzeć się bliżej temu zagadnieniu i przytoczyć konkretne przykłady przydatności języka scs. w ich nauce. Na początek warto przywołać pogląd Leszka Moszyńskiego o ponaddialektalnym charakterze języka scs.:

> Wyrósł z gwary sołuńskiej, wchłaniał jednak elementy morawskie, czeskie i panońskie, a po przeniesieniu do Presławia i Ochrydy bułgarskie i macedońskie. Wcześnie też przenikał na teren serbski i chorwacki. Stał się więc szybko oderwanym od konkretnej gwary ponadnarodowym kościelnym i literackim językiem wielu społeczeństw słowiańskich (Moszyński, 2006, s. 345).

Gdański językoznawca nie ma wątpliwości, że podstawa dialektalna języka scs. jest bułgarsko-macedońska, a wcześniejsze teorie, np. panońsko-słoweńska Jerneja Kopitara i Franca Miklošicia, są już nieaktualne (Moszyński, 2006, s. 346). Odmienne zdanie na ten temat ma Witold Mańczak, który na podstawie porównania przekładów *Kodeksu Mariańskiego* na dzisiejsze języki słowiańskie dowodzi, że w największym stopniu do leksyki staro-cerkiewno-słowiańskiej nawiązuje słownictwo rosyjskie oraz serbskie i chorwackie (dosłownie: „serbochorwackie"). Na koniec W. Mańczak formułuje wniosek, iż ze względu na najwyższy wśród rodziny południowosłowiańskiej stopień podobieństwa do leksyki serbochorwackiej język scs. jest kompromisem pomiędzy dialektem bułgarsko-macedońskim a narzeczem morawsko-panońskim (Mańczak, 2005, ss. 130, 133). Wśród najnowszych badań o podobnej tematyce warto przywołać opracowanie Petry Novotnej i Václava Blažka (Novotná & Blažek, 2005), którzy, stosując metodę rekalibrowanej grottochronologii, na podstawie analizy etymologicznej i leksykostatystycznej porównują scs. do pozostałych języków słowiańskich. Z pewnością na specjalną uwagę zasługuje – zasygnalizowany jedynie przez autorów – wątek największej bliskości pomiędzy leksyką staro-cerkiewno-słowiańską i czeską (aż 92,2% zgodności). Na dalszych miejscach, ze znacznie mniejszym stopniem podobieństwa, znajduje się słownictwo słowackie (88,4%), chorwackie (88,3%), serbskie i górnołużyckie (po 87,3%) (Novotná & Blažek, 2005, s. 63).

Przechodząc od ogólnych spostrzeżeń do konkretów, można wskazać na każdym poziomie systemu oraz w obrębie leksyki szczegółowe przykłady

zastosowania języka scs. do nauki współczesnych języków słowiańskich. Na pierwszym miejscu warto wymienić system graficzny, ponieważ znajomość stosowanego do zapisu języka scs. pisma cyrylickiego może znacząco ułatwić opanowanie podobnej pisowni rosyjskiej (białoruskiej, ukraińskiej), bułgarskiej, macedońskiej czy serbskiej. Kolejny istotny aspekt stanowią omawiane w trakcie kursu języka scs. prasłowiańskie procesy fonetyczne i ich rezultaty we współczesnych językach słowiańskich, w tym m.in.:

a) zanik i wokalizacja jerów oraz ich odzwierciedlenie w postaci współczesnych alternacji samogłoskowych, np.: czes. *pohyblivé e*: *pes – psa*, serb./chorw. *nepostojano a*: *momak – momka*;
b) palatalizacje tylnojęzykowych i współczesne alternacje spółgłoskowe, np. *palatalizacija* i *sibilarizacija* w języku serbskim i chorwackim: *vojnik – vojniče*, *momak – momci*;
c) palatalizacja przez jotę oraz dzisiejsze alternacje spółgłoskowe, np.: *jotacija* (*jotovanje*) w serb./chorw.: *brz – brži*, *nositi – nošen*; *jotace* w czes. *lhát – lžu*;
d) rozwój grup **tj*, *dj*, np.: scs. *svěšta* < psł. **světja*; czes. *více*, słc. *svieca*, serb. *sveća*, chorw. *svijeća*, słń. *sveča*, bułg. *свещ*, mac. *свеќа*, ros. *свеча*;
e) metateza płynnych i jej rezultaty w językach słowiańskich, np.: scs. *gradъ* < psł. **gordъ*; czes., słc. *hrad*, serb/chorw., słń., bułg., mac. *grad*/*град*, ros. *город*.

Na poziomie morfologii, zwłaszcza fleksji, wyjątkowa rola gramatyki języka scs. w przyswajaniu pozostałych języków słowiańskich wydaje się oczywista. Widać to szczególnie na przykładzie deklinacji rzeczownika, gdzie część języków słowiańskich cechuje wariantywność końcówek przypadkowych wynikająca z rozwoju historycznego. Już sam język polski jest dobrym przykładem takich komplikacji. W przypadku języków będących przedmiotem nauczania na studiach slawistycznych chodzi m.in. o następujące konteksty, w których dwie końcówki fleksyjne kontynuują odmienne prasłowiańskie (a zarazem staro-cerkiewno-słowiańskie) końcówki deklinacyjne:

a) G sg. m. I (*-ŏ-*) i II (*-ŭ-*) psł. deklinacji w postaci końcówek *-a* i *-u* kontynuowany w języku czeskim przez rzeczowniki męskie nieżywotne, np. *lesa – hradu*[3], w słowackim przez męskie nieżywotne, np. *traktora –*

[3] Przykład ten pokazuje, że często chodzi o wyrazy, które odmieniały się pierwotnie według deklinacji na *-ŏ-*, a dopiero potem uległy wpływowi deklinacji na *-ŭ*.

zápasu, ale także żywotne, np. *chlapa – hrdinu* (por. Pauliny, 1997, ss. 73, 75); w języku słoweńskim w przypadku rzeczowników nieżywotnych, oprócz częstszych flektywów na *-a* (np. *vrha*), występują także końcówki na -u, np. *gradu*, *mostu* (por. Toporišič, 1976, s. 217);

b) D sg. m. I i II psł. deklinacji w postaci końcówek *-u* i *-ovi* kontynuowany w językach czeskim i słowackim przez rzeczowniki męskie żywotne, np. czes. *hadu* lub *hadovi*, *tátovi* (por. Cvrček i in., 2010, ss. 152–159), słc.: *pánu*/*pánovi – chlapovi*, *hrdinovi* (por. Pauliny, 1997, ss. 73–75);

c) L sg. m. I i II psł. deklinacji w postaci końcówek *-ě* i *-u* kontynuowany w języku czeskim i słowackim przez rzeczowniki męskie nieżywotne, np. czes.: *listě* lub *listu*, *základě*/*základu*, *hradě – zamku* (por. Cvrček i in., 2010, ss. 162–167), słc. *dube – rohu* (por. Pauliny, 1997, ss. 73, 75).

d) N pl. m. I i II psł. deklinacji w postaci końcówek *-i* i *-ove* kontynuowany w języku czeskim i słowackim przez rzeczowniki męskie żywotne, np. czes. *páni*/*pánové* (por. Cvrček i in., 2010, ss. 151–155), słc. *chlapi – synovia* (por. Pauliny, 1997, ss. 73–74).

Pozostając przy tematyce fleksji rzeczownika, można wskazać przydatność języka scs. w nauce G sg. i N pl. rzeczowników rodzaju żeńskiego w językach serbskim/chorwackim i słoweńskim. Chodzi o odmienny od polskiego flektyw *-e*, np. w formie *žene*, który staje się bardziej zrozumiały w kontekście dawnej deklinacji miękkiej na *-i̯a-*, gdzie G sg. i N pl. miały końcówkę *-ę* (następnie uległo ono denazalizacji do *e*).

Kurs języka scs. zakłada także poznanie deklinacji spółgłoskowych (psł. dekl. V), których ślady są obecne w językach słowiańskich do dziś. Szczególne miejsce zajmuje tutaj język słoweński, w którym część rzeczowników rodzaju nijakiego zachowała w odmianie dawne rozszerzenie o element *-es-*, choć już z końcówkami według dawnej deklinacji I na *-ŏ-*, np.: *drevo – drevesa*, *uho – ušesa*, *telo – telesa* (por. Stieber, 1979, s. 117). W przypadku dwóch pozostałych deklinacji spółgłoskowych nijakich (*-en-* i *-ęt-*) więź pomiędzy językiem scs. a współczesnymi językami słowiańskimi jest jeszcze bardziej widoczna. Część z nich (np. serbski i chorwacki) zachowuje w przypadkach zależnych rozszerzenie w stosunku do N i A, choć końcówki są już według deklinacji na *-ŏ-*. Osobliwy jest tutaj czeski wzór *kuře*, który zachował w liczbie pojedynczej (za wyjątkiem L sg.) odmianę archaiczną według typu *-ęt-* (Stieber, 1979, s. 118). W języku bułgarskim z kolei zaobserwować można wpływ dawnego rozszerzonego tematu *-ęt-* na postać liczby mnogiej pozostałych rzeczowników rodzaju

nijakiego, np.: *море – моремa*, *поле – полетa* (Stieber, 1979, s. 119). Jeśli chodzi o rodzaj męski, dawna deklinacja na *-en-* pojawia się w języku czeskim w postaci obocznych form liczby pojedynczej, np.: G sg. *kamene*, D sg. *kameni* (częściej jednak *kamena*, *kamenu*). W języku scs. występowała jeszcze deklinacja żeńska na *-ū-*, której dawną, nierozszerzoną formę N sg. można odnaleźć w słoweńskim rzeczowniku *kri*; z kolei pierwotne rozszerzenie jest obecne w nowych mianownikach inspirowanych A sg., np. czes. *krev*, *církev*.

Zajęcia z gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego mogą stanowić idealne wprowadzenie do zagadnienia opozycji krótkich i długich form przymiotnikowych w językach słowiańskich. Omówienie genezy form długich pozwala na zrozumienie tego niełatwego tematu, zarówno w kontekście języków, które w dość dużym stopniu zachowują rzeczoną opozycję (rosyjski, serbski, chorwacki, słoweński), jak i tych, w których zachowała się ona szczątkowo (np. czeski i słowacki). Kurs języka scs. może być także pierwszym spotkaniem z czasami przeszłymi prostymi (aorystem i imperfectum), które pojawiają się przy nauce języków: bułgarskiego, macedońskiego, serbskiego i chorwackiego.

Zagadnieniem, którego właściwie nie sposób omawiać bez niezbędnego tła staro-cerkiewno-słowiańskiego, są cerkiewizmy w językach słowiańskich. W największej mierze dotyczy to języka rosyjskiego (por. Mażulis-Frydel, 2000), np. poprzez formy ze specyficzną realizacją grup *TorT*, *TolT* w *TraT*, *TlaT*: *врaг*, *влaстьъ* czy grupę *žd* < **dj*: *нaдежда*, *одежда*, ale także języka serbskiego: grupa *št* < **tj*, np.: *uopšte*, *sveštenik*.

Na koniec tego krótkiego przeglądu warto wspomnieć o (pomijanym często w ramach kursu scs.) aspekcie leksykalnym. Chodzi mianowicie o wyrazy staro-cerkiewno-słowiańskie, które mają swoje odzwierciedlenie w językach słowiańskich, lecz brak ich w polskim języku standardowym. Można tutaj wskazać m.in. następujące paralele: serbsko-chorwacko-bułgarsko-macedońskie, np. formy pokrewne z scs. *biserъ*, *brakъ*, *čędo*, *desnъ*, *krovъ*, *smoky*, czesko-słowacko-słoweńskie, np. *mьzda*, *otrokъ*[4] czy rosyjskie (wschodniosłowiańskie) formy tożsame z scs. *bľudo*, *junoša*, *korabľь* itd.

Zaprezentowane powyżej przykłady przydatności języka scs. w nauce języków słowiańskich ukazują perspektywę nauczyciela akademickiego prowadzącego dany kurs. W celu uzyskania pełnego obrazu całego zjawiska warto było oddać głos samym studentom, co pozwoliło na sprawdzenie drugiej wysuniętej hipotezy

[4] Różnią się jednak znaczeniem: w słoweńskim *otrok* to ‘dziecko’, w czeskim i słowackim – ‘niewolnik’.

mówiącej o tym, że także oni dostrzegają praktyczny wymiar całego kursu. Przy okazji była to również możliwość uzyskania szczegółowej informacji zwrotnej na temat samego przedmiotu i postrzegania języka scs. przez młodych ludzi. W tym celu od 16 stycznia do 3 kwietnia 2023 roku przeprowadzona została za pośrednictwem platformy Microsoft Forms/Office 365 anonimowa ankieta, w której wzięli udział studenci slawistyki reprezentujący trzy ośrodki: Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Śląski oraz Uniwersytet Gdański[5]. W badaniu wzięło udział 68 respondentów reprezentujących sześć specjalizacji: filologię czeską (22 osoby), rosyjską (21), chorwacką (13), serbską (5), słowacką (5) oraz bułgarską (2)[6]. Już na samym początku zostali oni podzieleni na trzy grupy: studenci pierwszego roku (przed kursem scs.), studenci drugiego i pierwszego roku (pod koniec kursu scs.), studenci trzeciego i czwartego roku (po kursie scs.), aby sprawdzić, jak język scs. postrzegany jest na różnym etapie jego przyswajania.

W pierwszej części ankiety wzięło udział 20 osób reprezentujących pierwszy rok studiów filologii słowiańskiej i filologii rosyjskiej UJ (język czeski – 6 osób, chorwacki – 5, rosyjski – 5, serbski – 3, bułgarski – 1), jeszcze przed kursem scs. Ze względu na wczesny etap nauki i studiów respondenci odpowiadali na dość ogólne pytania (otwarte i zamknięte) dotyczące języka i samego przedmiotu.

Pierwsze z czterech pytań miało charakter otwarty i było najbardziej ogólne: *Z czym kojarzy się Pani/Panu język staro-cerkiewno-słowiański? (proszę podać przynajmniej jedno skojarzenie)*. Studenci pierwszego roku wykazali się sporą orientacją w temacie, a wśród najczęstszych skojarzeń pojawiali się: *Cyryl i Metody*, *pierwszy język (literacki)*, *prajęzyk*, *głagolica (pierwsze pismo)* (u 5 respondentów); *liturgia (słowiańska)*, *literatura słowiańska (cerkiewna)*, *cerkiew prawosławna* (2). Warto tutaj również przytoczyć kilka oryginalnych

[5] W tym miejscu autor chciałby serdecznie podziękować za pomoc w propagacji ankiety wśród studentów dr Joannie Rybarczyk-Dyjewskiej z Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, dr Magdalenie Błaszak z Instytutu Językoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego oraz mgr. Markowi Włodkowskiemu z Zakładu Slawistyki i Studiów Bałkańskich Uniwersytetu Gdańskiego.

[6] W części metryczkowej ankiety celowo nie pojawiło się pytanie o narodowość respondenta, aby zachować – przy niewielkiej liczbie ankietowanych – jej jak najbardziej anonimowy charakter. Wśród osób poproszonych o wypełnienie arkusza obcokrajowcy stanowili jednak bardzo mały odsetek, więc kryterium to nie miało większego wpływu na wyniki badań. To samo odnosi się do osób studiujących dwa kierunki i oddziaływania drugiego kierunku studiów na ostateczny rezultat ankiety. Z kolei pytanie o płeć respondenta zostało zawarte w formularzu, lecz czynnik ten nie różnicował w sposób istotny wypowiedzi ankietowanych, więc ostatecznie nie został uwzględniony w wynikach.

odpowiedzi[7], które pokazują różną ocenę samego fenomenu języka staro-cerkiewno-słowiańskiego oraz jego roli: *„Wschodnia łacina", ale mniej przydatna*; *Średniowieczna Ruś w rożnych jej postaciach*; *mix języków bałkańskich i wschodnio-słowiańskich*; *Kojarzy mi się z pojęciem „pochodzenie słowa", tzn. słów z różnych języków słowiańskich, które pochodzą od jednego słowa z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego.*

Drugie pytanie w ankiecie miało charakter zamknięty i brzmiało: *Czego oczekuje Pani/Pan po kursie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego?* Następnie studenci oceniali sześć propozycji odpowiedzi na to pytanie w skali od 1 (najniższe oczekiwania) do 5 (najwyższe oczekiwania). Najpopularniejsze okazały się dwie z nich: *Poznam wspólne korzenie języków słowiańskich* (średnia 3,75) oraz *Kurs języka scs. ułatwi mi naukę innych języków słowiańskich* (3,7), z których druga potwierdza hipotezę wysuniętą na początku badań. Praktyczny wymiar zajęć z języka scs. widać także w trzeciej pod względem popularności odpowiedzi na to pytanie: *Nauczę się pisma cyrylickiego* (3,55); z kolei zdecydowanie najniżej została oceniona propozycja: *Nauczę się gramatyki języka scs* (2,4), co niejako odzwierciedla negatywne nastawienie studentów do samego terminu „gramatyka". W kolejnym punkcie respondenci mogli uzupełnić podaną wcześniej listę o własne oczekiwania w stosunku do kursu, co było również okazją do wyrażenia opinii na jego temat. Część ankietowanych skupiła się na praktycznym wymiarze czekających ich w przyszłości zajęć: *Chciałbym móc czytać w oryginale teksty napisane w tym języku bez konieczności notorycznego przeszukiwania słownika*; *Ułatwi mi zrozumienie rozwoju języków słowiańskich*; *porównanie języka scs do serbskiego*. Pojawiło się także sporo głosów, w których – pomimo zainteresowania samą tematyką zajęć – pobrzmiewał pewien sceptycyzm i obawa, że niektóre aspekty kursu mogą się okazać dla studentów zbyt trudne lub nieciekawe: *Mam nadzieję, że będzie ciekawym uzupełnieniem wiedzy o językach słowiańskich, a nie osobnym językiem, którego należy się intensywnie uczyć*; *Nie posiadam dużych oczekiwań, ciekawie będzie się dowiedzieć o historii i etymologii języka, jednak nie uważam za potrzebne nauki samego języka s-c-s, a tym bardziej starosłowiańskiej cyrylicy*; *Na pewno dużą wagę dla mnie miałby fakt poznania bliżej właśnie pochodzenia różnych terminów i wyrazów, z czego powstały niektóre zwroty czy słowa. Szczególnie interesuje mnie historia poznania tego języka, a nie gramatyka.*

[7] Wszystkie wypowiedzi studentów przytaczane są w oryginalnym zapisie, stąd mogą pojawić się w nich różnego rodzaju błędy.

W ostatnim punkcie ankiety, czyli luźnych komentarzach do jej tematyki, wspomniany wcześniej sceptycyzm jest jeszcze bardziej widoczny, a niektóre opinie podważają sens samego przedmiotu: *Uważam, że jest to lekko zbędny przedmiot, ponieważ jako osoba uczęszczająca na czeski, nie interesuje mnie nauka cyrylicy oraz początki powstania tego alfabetu*; *Gramatyka scs, już na tym etapie moich studiów (gdy jeszcze nie uczęszczam na kurs scs), wydaje mi się że może sprawiać problem*; *Nie mam ambicji uczyć się języka s-c-s, cyrylicę obecną już znam, także nie potrzebne jest mi się uczyć cyrylicy s-c-s, ani gramatyki tego języka, jest to interesujące jako ciekawostka, jednak nie uważam, że jest nam ta wiedza niezbędna do nauki języka czeskiego*; *Zlitujcie się nad nami i nie każcie się nam z tym męczyć*. Wydaje się, że część negatywnych komentarzy może wynikać z mylnego utożsamienia języka scs. – zwłaszcza przez studentów uczących się języków zachodniosłowiańskich – z językiem cerkiewno-słowiańskim oraz obrządkiem prawosławnym.

W drugiej części ankiety wzięło udział najwięcej (31) osób, z drugiego roku studiów filologii słowiańskiej i filologii rosyjskiej UJ, drugiego roku slawistyki UG oraz pierwszego roku filologii słowiańskiej UŚ (język rosyjski – 10 osób, czeski – 7, chorwacki – 7, słowacki – 5, serbski – 2). Wybór konkretnych kursów i placówek był podyktowany faktem, że w tych trzech ośrodkach studenci właśnie kończyli zajęcia z języka scs. i czekał ich egzamin końcowy. W przeciwieństwie do wcześniejszej ankiety studenci mieli już znaczenie większą orientację dotyczącą języka scs., stąd arkusz pytań (otwartych i zamkniętych) był obszerniejszy i składał się z sześciu części. Dwa pierwsze pytania dotyczyły korzyści płynących z nauki języka (gramatyki) scs.: 1) *Co jest dla Pani/Pana istotne w kursie języka scs.? Proszę ocenić każdą propozycję w skali od 1 do 5*, 2) *Proszę podać inne (nie wymienione powyżej) korzyści wynikające z nauki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*. W przypadku części zamkniętej spośród siedmiu propozycji zdecydowanie najbardziej istotny dla respondentów okazał się ponownie praktyczny wymiar kursu: *zdobycie wiedzy pomocnej w nauce innych języków słowiańskich* (4,35), następnie znacznie niżej oceniono: *możliwość wykorzystania zdobytych wiadomości podczas kursu historii języka specjalizacji* (3,84), *możliwość poznania elementów języka prasłowiańskiego* (3,55) oraz *możliwość nauczenia się pisma cyrylickiego* (3,52), z kolei najniżej *możliwość poznania gramatyki języka scs.* (2,94). W części otwartej pojawiły się bardzo zróżnicowane opinie, ponadto, w przeciwieństwie do poprzedniego etapu ankiety, wpisy podważające sens nauki języka scs. były rzadkością. Respondenci podkreślali przede wszystkim

wymiar naukowy (językowy i kulturowy) całego kursu: *Dzięki scs zauważyłam spójność i logikę między kilkoma językami słowiańskimi, przynajmniej na poziomie leksykalnym*; *Można poznać, jak język się zmieniał i jak język SCS wpływał na inne języki (np. polski, rosyjski)*; *Możliwość poznania wpływu SCS na kulturę krajów w których niegdyś był stosowany*; *Lepsze zrozumienie pochodzenia i funkcjonowania słów w j. polskim*; *Jest to możliwość dotknięcia najgłębszych zapisanych w tekście pokładów podstaw naszej kultury.* Ankietowani dostrzegli jednak także aspekt towarzyski wynikający z nauki języka scs.: *Możliwość zabłyśnięcia przy stole wigilijnym ciekawostkami o których nikt nie ma pojęcia*; *Możliwość zaskoczenia znajomych tym, że posiada się jakąkolwiek wiedzę na temat tego języka*.

Dwa kolejne punkty ankiety skupiały się na praktycznym wymiarze kursu języka scs. i dotyczyły bezpośrednio nauki innych języków słowiańskich: 3) *Które aspekty związane z kursem języka staro-cerkiewno-słowiańskiego są dla Pani/Pana ważne w kontekście nauki współczesnych języków słowiańskich? Proszę ocenić każdą propozycję w skali od 1 do 5*, 4) *Proszę wymienić inne aspekty kursu przydatne w nauce współczesnych języków słowiańskich*. Jeśli chodzi o część zamkniętą (3), respondenci spośród czterech zaproponowanych aspektów najwyżej ocenili poznanie słownictwa języka scs. (średnia 3,74), następnie – poznanie procesów fonetycznych (3,65), z kolei zdecydowanie niżej – poznanie systemu deklinacyjnego scs. (3,29) oraz systemu koniugacyjnego (3,10), co potwierdza tendencję zaobserwowaną wśród studentów z poprzedniej grupy. W ramach części otwartej (4) respondenci często doprecyzowywali zgłoszone we wcześniejszym punkcie propozycje, choć przytoczyć można również bardziej kompleksowe wypowiedzi dotyczące aspektów przydatnych w nauce języków: *Sięgnięcie ręką pra-mowy, zapytanie siebie samego „kim jestem, skąd pochodzę?" i uzyskanie na to odpowiedzi. Znajdowanie wstecznej wypadkowej współczesnych języków. Ocena zbieżności współczesnego słownictwa z prajęzykiem, śledzenie pochodzenia wyrazów…*; *Poznanie poglądów uczonych na pochodzenie jęz. literackiego danego kraju słowiańskiego (niektóre z tych poglądów czerpały z SCS lub bezpośrednio się do niego odnosiły).*

Punkt piąty ankiety miał na celu wysondowanie, który z aspektów kursu języka scs. powinien zostać poszerzony, co mogłoby się również przełożyć na ewentualne korekty w sylabusie przedmiotu. Wśród wypowiedzi respondentów na pierwszy plan wysuwa się poznanie słownictwa poprzez poszerzenie warstwy leksykalnej, co koresponduje z wcześniejszymi wypowiedziami w ramach ankiety. Poza tym pojawia się postulat „praktycznej nauki języka scs.", co miałoby go

zbliżyć do zajęć lektoratowych. W kontekście martwego języka jest to zadanie wyjątkowo trudne, o ile w ogóle wykonalne. Podobny wydźwięk mają także wypowiedzi zwracające uwagę na konieczność nauki głagolicy oraz odpowiedniej wymowy na tle historycznym języka scs. Uzupełnieniem ankiety był luźny komentarz do jej tematu, z czego skorzystało zaledwie kilka osób. Jedna wypowiedź bezpośrednio nawiązuje do tematu całego badania – pobrzmiewa w niej pewien sceptycyzm i powątpiewanie w korzyści płynące z uczęszczania na kurs: *Źródło inspiracji czy zbędny balast? Moim zdaniem – pomiędzy jednym a drugim. Z jednej strony język scs. stanowi podstawę naszej nauki i pomaga w zrozumieniu funkcjonowania języków słowiańskich. Z drugiej jednak strony ma on wymiar jedynie teoretyczny, przez co raczej nie będzie nam przydatny w codziennej komunikacji.*

W ostatniej odsłonie ankiety wzięło udział 17 osób studiujących na trzecim i czwartym roku filologii słowiańskiej i rosyjskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim (język czeski – 9 osób, rosyjski – 6, chorwacki – 1, bułgarski – 1), które już jakiś czas temu ukończyły kurs języka scs. Szczególnie interesująca wydawała się konfrontacja poglądów tych osób na przedmiot z opiniami respondentów, których dopiero czekał egzamin końcowy, stąd treść ankiety była niemal identyczna jak w poprzednim przypadku, tyle że czas teraźniejszy został zastąpiony przeszłym.

Już w pierwszym pytaniu ostatniego etapu ankiety pojawiły się wyniki analogiczne w stosunku do wypowiedzi poprzedniej grupy. Najistotniejszym aspektem kursu okazało się *zdobycie wiedzy pomocnej w nauce innych języków słowiańskich* (średnia 4,06), na kolejnych miejscach: *możliwość wykorzystania zdobytych wiadomości podczas kursu historii języka specjalizacji* oraz *poznanie okoliczności powstania języka scs.* (po 3,82), z kolei najmniej istotna dla ankietowanych była: *możliwość lektury tekstów w języku scs.* (2,47). Respondenci do gotowej listy chętnie dodawali własne propozycje korzyści wynikających z nauki języka scs.: *poznanie roli i funkcji jaką s-c-s pełnił wśród narodów słowiańskich, w tym ważna funkcja języka s-c-s w redakcji – rola pierwszego języka literackiego*; *budowanie intuicji etymologicznej poprzez obserwację rozwoju obecnych wyrazów względem dużo starszego języka*; *wiedza o scs przydaje się w zrozumieniu mechanizmów języka czy tłumaczy dlaczego dany wyraz jest wyjątkiem* itp. Oprócz aspektów czysto naukowych/językowych studenci dostrzegli także potencjał rozrywkowy języka scs.: *możliwość posługiwania się tym językiem, na przykład przez tworzenie prostych zdań, była całkiem zabawna, dlatego dodałbym, jako korzyść, element rozrywkowy.*

Jeśli chodzi o rolę języka scs. w kontekście nauki współczesnych języków słowiańskich, na pierwsze miejsce – podobnie jak miało to miejsce wcześniej – wysuwa się poznanie słownictwa języka scs. (3,47), na drugiej pozycji studenci starszych lat wymienili procesy fonetyczne (3,41), a najmniej istotne było dla nich poznanie systemu koniugacyjnego (2,71). W części otwartej po raz kolejny podkreślona została przydatność języka scs. w nauce drugiego języka słowiańskiego, szczególnie takich zjawisk, jak liczba podwójna oraz rozwój grupy TorT. Wyróżniony został też po raz kolejny (w ciekawy i oryginalny sposób) aspekt leksykalny: *Zestawianie leksyki staro cerkiewno słowiańskiego z językami specjalizacji w celu stworzenia mapy rozwoju form w poszczególnych językach*.

Przedostatnia część ankiety to ponownie pytanie o dodatkowe elementy, o które mógłby zostać poszerzony kurs. Podobnie jak w przypadku poprzedniej grupy, w kilku wypowiedziach pojawił się wątek rozbudowania praktycznej części kursu: *Chętnie bym trochę więcej czytał tekstów scs, ograniczając przy tym ilość wiadomości gramatycznych*, nawet na kształt lektoratu: *Zabawa (nawet jednorazowa) w układanie prostych dialogów na zajęciach mogłaby się okazać bardzo produktywna. Pozwoliłaby na łatwiejsze zrozumienie znaczenia bardziej egzotycznych elementów gramatyki i dałaby jej jakiś łatwo zapamiętywalny kontekst, który uczyniłby naukę z tabelek mniej abstrakcyjną i machinalną*. W tej grupie studenci nie byli zbyt skorzy do komentarzy na temat ankiety, choć jedną z trzech zaledwie wypowiedzi warto zacytować, ponieważ powraca w niej sceptycyzm obecny w komentarzach osób z dwóch poprzednich grup: *Nauka języka scs. jest na swój sposób ciekawa, przede wszystkim jako środek obserwacji zależności pomiędzy procesami rozwojowymi poszczególnych języków słowiańskich, niestety jednak ewentualne mogące z niej płynąć korzyści nie są w szerszej perspektywie odczuwalne*.

Podsumowując poruszone w niniejszym artykule treści, warto powrócić do przedstawionych we wstępie hipotez: wydaje się, że przeprowadzone badania obie z nich potwierdziły, a także pozwoliły odpowiedzieć na pytanie, co można by w samym kursie języka scs. zmienić: co usunąć, a co uzupełnić. Hipoteza pierwsza okazała się prawdziwa: język scs. może pomóc w nauce fonetyki, morfologii czy leksyki współczesnych języków słowiańskich, aspekt ten jednak w niewystarczającym stopniu pojawia się w podręcznikach do nauki języka scs. i w bardzo niewielkim stopniu w dostępnych sylabusach przedmiotowych. W przypadku hipotezy drugiej: studenci slawistyki rzeczywiście dostrzegają praktyczny wymiar nauki języka scs., szczególnie w kontekście leksyki i fonetyki współczesnych języków słowiańskich. Postulują dalsze poszerzenie praktycz-

nego aspektu zajęć (nawet na kształt lektoratu), a także pogłębienie wiadomości o leksyce kosztem wiedzy o gramatyce (morfologii). W tej sytuacji, aby wyjść naprzeciw oczekiwaniom studentów, zajęcia powinny ulec pewnym niezbędnym korektom, co przekłada się również na zmiany w sylabusach przedmiotu (cele i efekty nauczania), w których praktyczny aspekt porównawczy nie jest odpowiednio podkreślony. Z pewnością przedstawione tu badania powinny zostać poszerzone o większą grupę respondentów z różnych ośrodków slawistycznych, szczególnie studentów, którzy jeszcze nie rozpoczęli kursu scs. lub już go dawno ukończyli.

Bibliografia

Bartula, C. (2002). *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej na tle porównawczym* (7. wyd.). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Brajerski, T. (1990). *Język staro-cerkiewno-słowiański: Podręcznik* (7. wyd.). Katolicki Uniwersytet Lubelski.

Cvrček, V., Kodýtek, V., Kopřivová, M., Kováříková, D., Sgall, P., Šulc, M., Táborský, J., Volín, J., & Waclawičová, M. (2010). *Mluvnice současné češtiny: T. 1. Jak se píše a jak se mluví*. Univerzita Karlova v Praze Nakladatelství Karolinum.

Friedlerówna, T., & Łapicz, C. (2008). *Język staro-cerkiewno-słowiański* (3. wyd.). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Język SCS. (b.d.). Uniwersytet w Białymstoku. Pobrano 5 maja 2023, z https://ususosweb.uwb.edu.pl/kontroler.php?_action=katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot&kod=340-RK1-2SCS

Język staro-cerkiewno-słowiański. (b.d.). Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu: USOSWeb. Pobrano 5 maja 2023, z https://ususosweb.umk.pl/kontroler.php?_action=katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot&prz_kod=2517-s1LS1Z-SCS&callback=g_315cf3ac

Mańczak, W. (2005). Geneza języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. *Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique*, *61*, 129–135.

Mażulis-Frydel, A. (2000). *Cerkiewizmy w rosyjskim języku literackim XIX i XX wieku: Porównawcza analiza leksykalno-stylistyczna na materiale prac N. M. Karamzina* Istoriia Gosudarstva Rossiĭskago *i B. D. Griekowa* Kievskaia Rus′. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.

Moszyński, L. (2006). *Wstęp do filologii słowiańskiej* (2. wyd.). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Najstarszy słowiański język literacki. (b.d.). Uniwersytet Łódzki: USOSWeb. Pobrano 5 maja 2023, z https://ususosweb.uni.lodz.pl/kontroler.php?_action=katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot&kod=0100-SLA216

Novotná, P., & Blažek, V. (2005). Glottochronologie a její aplikace pro slovanské jazyky. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, *2005*(A 53), 51–80.

Pauliny, E. (1997). *Krátka gramatika slovenská*. Národné literárne centrum.

Stieber, Z. (1979). *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Strutyński, J. (1998). *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego* (8. wyd.). Wydawnictwo Tomasz Strutyński.

Toporišić, J. (1976). *Slovenska slovnica*. Založba Obzorja.

Załącznik nr 1.5 do Zarządzenia Rektora UR nr 12/2019: Sylabus dotyczy cyklu kształcenia 2022–2025. (b.d.). Uniwersytet Rzeszowski. Pobrano 5 maja 2023, z https://www.ur.edu.pl/pl/kolegia/kolegium-nauk-humanistycznych/student/kierunki-studiow/filologia-rosyjska/sylabusy/sylabusy-dla-cyklu-ksztalcenia-2022-2025-studia-stacjonarne-1-stopnia/przedmioty-podstawowe-i-kierunkowe?file=files/ur/import/private/77/sylabusy/Filologia-rosyjska/FR-1st.-Sylabusy-2022-2025/Przedmioty%20podstawowe%20i%20kierunkowe/13.%20K_II%20J%C4%99zyk%20staro-cerkiewno-s%C5%82owia%C5%84ski.pdf

The Old Church Slavonic Language: A Source of Inspiration or an Unnecessary Burden? On the Possibilities of Using OCS Grammar in the Teaching and Learning of Modern Slavic Languages

Summary

The aim of this article was to investigate the status of the Old Church Slavonic language in the context of today's academic didactics, especially in Slavic studies. The research aimed to test two hypotheses: (a) an Old Church Slavonic course is useful in the teaching of modern Slavic languages, (b) students of Slavic studies can see the practical dimension of a course in this language and the links between Old Church Slavonic and other Slavic languages. In the course of the analysis, both hypotheses were confirmed: it was proven that the Old Church Slavonic language course can have a practical application, and for most students this aspect of the course is important. The results of the study can be used to improve the course on the grammar of Old Church Slavonic: from the revision of the syllabus entries to specific exercises in classes with students.

Język staro-cerkiewno-słowiański: źródło inspiracji czy zbędny balast? O możliwościach wykorzystania gramatyki języka scs. w nauce współczesnych języków słowiańskich

Streszczenie

Celem artykułu było zbadanie statusu języka staro-cerkiewno-słowiańskiego w kontekście dzisiejszej dydaktyki akademickiej, szczególnie slawistycznej. Badania miały na celu sprawdzenie dwóch hipotez: a) kurs języka staro-cerkiewno-słowiańskiego jest przydatny w nauczaniu współczesnych języków słowiańskich, b) studenci studiów slawistycznych dostrzegają praktyczny wymiar kursu tego języka oraz powiązania języka staro-cerkiewno-słowiańskiego z innymi językami słowiańskimi. W toku analizy potwierdzone zostały obie hipotezy: udowodniono, że kurs języka staro-cerkiewno-słowiańskiego może mieć praktyczne zastosowanie, a dla większości studentów ten aspekt zajęć jest istotny. Wyniki przeprowadzonych badań mogą zostać wykorzystane do udoskonalenia kursu z gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego: począwszy od korekty zapisów w sylabusach, aż po konkretne ćwiczenia w ramach zajęć ze studentami.

Keywords: Old Church Slavonic language; Slavic languages; Slavic studies; grammar; surveys

Słowa kluczowe: język staro-cerkiewno-słowiański; języki słowiańskie; studia slawistyczne; gramatyka; badania ankietowe

Przemysław Fałowski, Jagiellonian University in Kraków, Cracow, Poland
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1039-3496
Correspondence: przemyslaw.falowski@uj.edu.pl

This publication was funded by the programme "Excellence Initiative – Research University" at the Jagiellonian University in Kraków.

Competing interests: The author has declared that he has no competing interests.

Publication history: Received: 2023-03-19; Accepted: 2023-04-17; Published: 2024-01-15